

ضرورت تدوین کتاب‌شناسی موضوعی پایان‌نامه‌های دانشگاهی

زهرا استاذزاده*

Zahra.Ostadzadeh@gmail.com

چکیده

با وجود تصویب آیین‌نامه‌ها و تلاش‌های پراکنده‌ای که در زمینه نظارت بر مراحل تدوین و اطلاع‌رسانی پایان‌نامه‌های تحصیلی دانشگاه‌های کشور صورت می‌گیرد، باز هم متناسب با جایگاه و ارزش حقیقی این منابع علمی و در قیاس با هزینه‌ها و بار مالی که بر ساختار تحقیقات کشور دارد، این پایان‌نامه‌ها تاکنون مورد بهره‌برداری درستی قرار نگرفته‌اند. دانشجویان و محققانی که به‌منظور تهیه منابع مرتبط با موضوع پژوهش خود، با مصائب یافتن این نوع مدارک و سپس دسترسی به آنها آشنا هستند، در این باره اتفاق نظر دارند. برطرف کردن این نقص، به‌ویژه از حیث اطلاع‌رسانی آثار، در شرایط کنونی که دوره‌های تحصیلات تکمیلی به لحاظ کمی چندین برابر گذشته شده‌اند، اهمیت مضاعفی دارند. از رهگذر یک برنامه‌ریزی چند ساله، اخیراً رشته زبان‌شناسی در کشور به‌عنوان یکی از معدود رشته‌های علوم انسانی از گرداب این خطر با موفقیت جسته است و اینک خود می‌تواند الگویی برای سایر رشته‌های دانشگاهی کشور باشد. این مقاله به بهانه انتشار کتاب چکیده پایان‌نامه‌های حوزه زبان و زبان‌شناسی تهیه شده است. در سال اصلاح الگوی مصرف، تهیه کتاب‌شناسی‌های موضوعی جامع به‌منظور معرفی سریع و موثق کلیه رساله‌های مرتبط با دانشگاه‌های دولتی و آزاد و پیشگیری از انجام پژوهش‌های موازی به‌عنوان پیش‌درآمد نهضت علمی کشور قویاً توصیه می‌شود.

کلید واژه

پایان‌نامه تحصیلی، کتاب‌شناسی موضوعی، زبان‌شناسی در ایران، نظام اطلاع‌رسانی علمی.

سخن سمت، شماره ۲۱، بهار ۱۳۸۸، ص ۱۱۲-۱۲۵

* کارشناس ارشد بخش زبان فارسی مرکز همکاری‌های علمی - بین‌المللی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
تاریخ دریافت: ۸۸/۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۸۸/۲/۷

مقدمه

از میان مراجع تحقیق، رساله‌های دانشگاهی، علی‌رغم ارزش اطلاعاتی فراوانی که دارند، به دلیل ضعف زیرساختهای نظام اطلاع‌رسانی علمی، بسیار غریب و ناآشنا مانده‌اند؛ زیرا امکان دسترسی پژوهشگران به یافته‌های آنها به سادگی مقدور نیست (عسکری، ۱۳۷۶، ص ۲۳، نقل به مضمون). گواه این ادعا را می‌توان در انعکاس بسیار ضعیف پایان‌نامه‌های تحصیلی در منابع و مآخذ تحقیقات علمی داخلی دید و این، همان درد کهنه‌ای است که تاکنون وزارت علوم، تحقیقات و فناوری به‌عنوان متولی نظارت و هدایت پژوهشهای دانشگاهی برای درمان آن، راه‌حل قاطع و موفق‌تری ارائه نکرده است.

خوشبختانه سال گذشته مراحل برنامه‌ریزی و تدوین طرح پژوهشی «گردآوری و چکیده‌نویسی پایان‌نامه‌های زبان‌شناختی دانشگاههای کشور» که از مدتها پیش در دست اقدام بود، به پایان رسید که حاصل آن انتشار کتابی با عنوان *چکیده پایان‌نامه‌های حوزه زبان و زبان‌شناسی به وسیله دانشگاه علامه طباطبایی* است؛ اقدام مفیدی که دانشجویان و گروههای آموزشی ذی‌ربط طی سالهای اخیر در انتظار ارائه نتایج آن بوده‌اند. به این بهانه نگارنده در نظر دارد پیش از معرفی کتاب مذکور، به آسیب‌شناسی فرایند تدوین، به‌ویژه اطلاع‌رسانی پایان‌نامه‌های تحصیلی در دانشگاههای کشور بپردازد تا ضمن مرور نقاط ضعف این چرخه، با ارائه راهکاری بر خلاءهای آن پرتو افکند.

در کشور ما نرخ رشد صعودی پذیرش دانشجویان تحصیلات تکمیلی و افزایش محسوس رشته‌های این مقطع طی سالهای اخیر، گرچه تا حدودی تابع برنامه‌های توسعه ملی بوده و در کل، موهبتی برای انبوه علاقه‌مندانی است که به هر دلیل مایل به ادامه تحصیل در داخل کشور هستند، این افزایش میزان ظرفیت، علی‌القاعده باید با افزایش تعداد اعضای هیئت علمی در دانشگاهها و نیز بسط امکانات و زیرساختهای پژوهشی اعم از آزمایشگاه، کارگاه و کتابخانه همراه باشد. سؤال اینجاست که آیا در حال حاضر چنین شرایط و تناسبی در گروههای آموزشی مشهود است یا اینکه ظرفیت‌سازی مناسبی از این حیث صورت نگرفته است و در نتیجه جمعیت جدید با همان امکانات قدیم، گذران امور می‌کنند؟ آیا به فرض، یک گروه آموزشی مرکب از هفت عضو هیئت علمی که سالانه حداکثر ۳۰ تا ۳۵ رساله کارشناسی ارشد و دکتری را هدایت می‌کنند، به‌راستی می‌تواند یک‌بار از عهده راهنمایی و مشاوره سالانه ۵۰ تا ۶۰ رساله برآید؟ این آمار، بدون احتساب رساله‌های احتمالی اعضای هیئت علمی در سایر مراکز آموزشی است! آیا در صورت

تداوم چنین وضعیتی، بدیهی‌ترین پیامد حاصل، کاهش امکان نظارت کیفی بر آثار تألیفی نخواهد بود؟

تبیین وضع موجود

الف) مشکلات تدوین رساله

آنچه امروز برای بیشتر کسانی که دستی در امور تحصیلات تکمیلی دانشگاهها دارند، مبرهن به نظر می‌رسد نظارت جدی نداشتن وزارت متبوع و واحدهای تابع بر مراحل تدوین رساله‌های دانشگاهی و متعاقباً اطلاع‌رسانی فراگیر آنهاست که گاه موجب ارائه آثار میان‌مایه‌ای در این عرصه می‌شود؛ به دفعات شاهد این موارد در کتابخانه‌های دانشگاهی هستیم: پژوهشگری برای دستیابی به رساله‌ای که ظاهراً آن را هم‌راستا با موضوع مورد نظر خود تشخیص داده است، با زحمات و پس از طی مراحل اداری جهت دسترسی به اصل رساله، با پایان‌نامه‌ای مواجه می‌شود که پس از تورقی سریع، آن را در حد کفایت و متناسب با نیاز خود و منطبق بر هنجارهای متعارف رساله‌نویسی نمی‌بیند و اندکی بعد با ناامیدی کتابخانه را با طرح سؤالی در ذهن ترک می‌کند که چگونه استادان دست‌اندرکار در این دانشگاه، به چنین رساله فاقد معیارهای صوری و ارزشهای محتوایی لازم، مجوز دفاع داده‌اند!

حتی شاید بتوان طرح موضوع اخیر وزارت علوم، تحقیقات و فناوری مبنی بر پذیرش دانشجوی «آموزش - محور» در دوره‌های کارشناسی ارشد و در نتیجه حذف واحد «پایان‌نامه» از سیاهه واحدهای درسی این دانشجویان را نوعی واکنش در مقابل جریان سنتی و گاه منفعل رساله‌نویسی معمول قلمداد کرد. از سوی دیگر، بی‌تأثیری نمره پایان‌نامه در بیشتر پرسش‌نامه‌ها یا استعلامها از جمله آیین‌نامه تسهیلات حمایتی جهت ادامه تحصیل استعدادهای درخشان، خود، می‌تواند بر نبود باور جدی در درک ارزش و جایگاه واحد پایان‌نامه و تردید در کیفیت ارزیابی و سندیت آن گواهی دهد! این در حالی است که رساله دوره‌های تحصیلات تکمیلی و به‌ویژه دکتری در کشورهایی که دانشجویان گذرانندن واحد درسی معاف است، عملاً در حکم عصاره و جانمایه تحصیل او محسوب می‌شود و طبعاً ارزیابی کیفیت تحصیل نیز در ارتباط مستقیم با اعتبارسنجی رساله است. حتی در مواردی، گرایش تحصیلی دانشجویان در گرو موضوع رساله آنان است؛ بنابراین، جایگاه و کارکرد رساله‌نویسی در عرصه‌های بین‌المللی پررنگ‌تر از داخل کشور می‌نماید.

جشنواره پایان‌نامه دانشجویی که سالانه مرکز انتشارات جهاد دانشگاهی برگزار می‌کند و در خرداد ۱۳۸۸ سیزدهمین دوره آن برپا شد، نیز عملاً نتوانسته است فضای رقابتی حقیقی را در این عرصه ایجاد کند و از میان حجم عظیم پایان‌نامه‌های تولیدی کشور، میزان زیادی به فراخوان آن پاسخ مثبت دهند. برای مثال، در جشنواره اخیر در حوزه «زبان و ادبیات» (ویژه‌نامه سیزدهمین دوره پایان‌نامه سال دانشجویی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۶-۱۲۸) که خود شامل بیش از ۱۰ رشته دانشگاهی می‌شود، تنها ۸۴ رساله (۷۴ ارشد و ۱۰ دکتری) شرکت داشته‌اند که بیش از ۷۰ درصد آن را پایان‌نامه‌های رشته ادبیات فارسی تشکیل می‌دادند؛ در نتیجه رساله‌های منتخب و تقدیری نیز تماماً به همین رشته تعلق داشتند! به دیگر سخن، از مقایسه مجموع رساله‌های رسیده به این جشنواره با تعداد تقریبی کل رساله‌های تولیدی کشور در هر سال تحصیلی، متأسفانه مشخص می‌شود که این جشنواره نتوانسته است جایگاه درخور و شناخته شده‌ای میان انبوه دانشجویان مقاطع تحصیلات تکمیلی به دست آورد و رونق و رقابت جدی در این زمینه ایجاد کند.

گذشته از این، مقالات اصیل مستخرج از رساله‌های تحصیلی هم که این روزها از آنها به عنوان ابزار بومی‌سازی دانش یاد می‌شود، به نسبت تعداد پایان‌نامه‌های تولیدی کشور، رقم معدودی را شامل می‌شوند که باید بیش از پیش مورد توجه قرار گیرند؛ زیرا عنایت به این بخش به منزله بها دادن به کیفیت و غنای رساله‌های دانشگاهی است و بر بحث ارتقای جایگاه پایان‌نامه‌ها پرتو می‌افکند. علاوه بر این نکات باید اشاره کرد که از منظر برخی استادان محترم راهنما، پایان‌نامه دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد در حکم مشغولیت سطحی و آغازین برای کسب تجربه‌های پژوهشگری تلقی می‌گردد؛ در نتیجه، از نظر آنان، در زمینه کیفیت کار نباید انتظار چندانی از دانشجو داشت و صرف رعایت برخی شیوه‌های صوری و آماری، برایشان کافی است. به بیان دیگر، از نظر این گروه از استادان، ارزیابی کیفی رساله‌ها، تنها در دوره دکتری شایسته و قابل تحقق است! به باور نگارنده، اشاعه این طرز تلقی از پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد و توسعه سریع این دوره‌ها در بیشتر دانشگاه‌های کشور نگران‌کننده به نظر می‌رسد.

این در حالی است که با دقت در منابع و مآخذ مقالات مهم بین‌المللی، شاهد ارجاع متعدد هر یک از آنها به پایان‌نامه‌های مختلف تحصیلی هستیم و این موضوع حاکی از جایگاه ارزنده رساله‌های دانشگاهی در عرصه‌های پژوهشی جهانی است! از سویی باید اعتراف کرد که، با تأسف، بخشی از دانشجویان نیز متأثر از فضای بی‌جان مراکز پرشمار آموزشی، به واقع، طالب دانش‌اندوزی و تکاپوی علمی نیستند و محیط مدرک - محور

دانشگاهها، توانایی ایجاد روحیه دانش‌پروری و پرداختن به جنبه‌های معنوی تعلیم و تعلم را ندارند. از نگاه این عده، اتمام واحدهای درسی به منزله آمادگی جهت دریافت مدرک تحصیلی است و تدوین رساله در این مسیر، مانعی دست‌وپاگیر و کم‌اهمیت تلقی می‌شود؛ در نتیجه اهتمام خود را صرف جمع کردن سریع کار؛ فارغ از توجه به شرایط کیفی آن می‌کنند. استاد احمد سمیعی گیلانی (۱۳۸۵، ص ۲) در بیان حال این عده به درستی چنین می‌گوید:

پژوهشگر اصیل به انگیزه علمی و فرهنگی، اثر تحقیقی پدید می‌آورد نه به سودای کسب مدرک. مدرک‌جویی، هرگاه علت غایی کار پژوهشگر باشد، به هر بهایی هم به دست آید، باکی نیست. کار، تابع مدرک می‌شود، نه مدرک، نتیجه کار. لذا کیفیت محصول، چندان وجه نظر نیست، سرعت تولید آن در مرکز توجه است. پژوهشگر لازم نمی‌داند در تحقیق، مایه چندان بگذارد؛ زیرا مقصود غایی او برخورداری از مدرک و عنوان است و به‌زعم او هدف، وسیله را توجیه می‌کند و نیل به هدف، درهای تازه‌ای را به روی او می‌گشاید. امکاناتی که نردبان ترقی او خواهد بود. این به اصطلاح پژوهشگر، چون نیک‌بگیریم، زیانکار است چون مدرک کسب می‌کند و احترام از دست می‌دهد. اما زیان رفتار او تنها به خود او بازمی‌گردد: شأن پژوهش علمی را تنزل می‌دهد و محیط علمی را ناسالم می‌سازد.

ب) مشکلات اطلاع‌رسانی علمی

گذشته از بی‌توجهی به روند تدوین پایان‌نامه‌های تحصیلی، عموماً شاهد اطلاع‌رسانی ضعیف و کم‌رنگ رساله‌های دانشگاهی نیز هستیم که خود باعث بروز خسران دیگری چون نگارش آثار موازی و گاه مشابه می‌شود که با عنایت به هزینه‌های نسبتاً سنگین ارائه هر رساله کارشناسی ارشد و به‌ویژه دکتری برای نظام پژوهشی کشور، تداوم این وضع به‌هیچ‌وجه به صلاح مملکت نیست و در سال اصلاح الگوی مصرف، راهکار جدی و بهنگامی را می‌طلبد.

با وجودی که اخیراً معدودی از دانشگاهها و مراکز پژوهشی کشور، به‌طور پراکنده، اطلاعاتی از تحقیقات خود را به‌صورت چاپی یا الکترونیکی ارائه کرده‌اند یا مراکزی چون پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی و کتابخانه منطقه‌ای علوم و تکنولوژی شیراز با هدف اطلاع‌رسانی تحقیقات انجام شده، گامهایی در این راستا از طریق ایجاد بانک اطلاعاتی یا انتشار خبرنامه برداشته‌اند، این گامهای آهسته و خسته نتوانسته است مشکل ضعف معرفی پایان‌نامه‌های دانشگاهی را مرتفع سازند؛ زیرا براساس مبانی علم

اطلاع‌رسانی، یک بانک اطلاعاتی کارآمد و مطلوب، باید جامع، موثق، روزآمد و مهم‌تر از همه، سهل‌الوصول باشد که متأسفانه هیچ‌یک از آنها در بانک‌های اطلاعات علمی کشورمان دیده نمی‌شود (بابایی، ۱۳۷۴، ص ۲۵، نقل به مضمون).

برای مثال، در ساختار دانشگاه آزاد اسلامی، نهادی که معرف کامل پژوهش‌های انجام شده در واحدهای مختلف آن باشد وجود ندارد و پژوهشنامه‌های معدود آنها نیز غالباً ناهمگون و ناقص‌اند. در کتابخانه منطقه‌ای علوم و تکنولوژی شیراز نیز تأکید بر اطلاعات کتابها و مقالات بین‌المللی است و به معرفی پایان‌نامه‌های داخلی کشور در آن کمتر توجه شده است.

همچنین پایگاه الکترونیکی مرکز اطلاعات و مدارک علمی، بدین علت که دانشگاه آزاد اسلامی، به‌طور رسمی، با آن همکاری نکرده است، عملاً نزدیک به نیمی از پایان‌نامه‌های تولیدی کشور را در اختیار ندارد. حتی برخی از دانشگاه‌های پرسابقه دولتی نظیر دانشگاه تهران و تبریز به هر دلیل از ابتدا با این مرکز همکاری کاملی نداشته‌اند. از سوی دیگر، همان اطلاعات موجود هم، عمدتاً مربوط به دوره پس از انقلاب تا اوایل دهه ۱۳۸۰ است.^۱ بنابراین، عملاً پژوهنده حس می‌کند که از این طریق، امکان دسترسی به سوابق کامل موضوع برایش میسر نیست. اینجاست که گروه‌های آموزشی مجری دوره‌های تحصیلات تکمیلی به علت غیر موضوعی بودن اطلاعات مندرج در بیش از ۵۰ فصلنامه این مرکز و از سویی جامعیت نداشتن این اطلاعات، رغبت چندانی برای مراجعه به این پایگاه اطلاعاتی از خود نشان نمی‌دهند. بدیهی است تداوم چنین وضعی در کنار سیاست‌های بعضاً متناقضی که در مدیریت امور پژوهشی دانشگاه‌ها و کیفیت نگهداری و استفاده از پایان‌نامه‌ها ملاحظه می‌شود، خود می‌تواند موجبات رکود تحقیقات علمی و زمینه سرقت‌های اطلاعاتی را فراهم سازد.

راهکار پیشنهادی

با این مقدمه ناگفته پیداست که تهیه کتاب‌شناسی‌های موضوعی به‌ویژه در زمینه پایان‌نامه‌ها که در توزیع محدود و با ضوابط خاصی در کتابخانه‌های دانشگاهی نگهداری می‌شوند و

. در همین زمینه، دکتر ماندانا صدیق بهزادی نیز در کتاب چکیده پایان‌نامه‌های کتابداری، از انعکاس ضعیف پایان‌نامه‌های کتابداری در بانک اطلاعاتی مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران ابراز تأسف می‌کند؛ امید است این نقصان با برنامه‌ریزی مسئولان جدید ذی‌ربط برطرف شود.

دسترسی به آنها، عمدتاً مستلزم مراجعه مستقیم به مراکز آموزشی است، تا چه اندازه دشوار و از سوی دیگر در شرایط حاضر تا چه میزان راهگشای پژوهشگران است. کتاب‌شناسی در تعریف عبارت است از دانش شناسایی آثار قلمی موجود در حوزه‌ای علمی و تهیه فهرستی کامل از آنها. امروزه کتاب‌شناسیها، پیش‌درآمد و ابزار هر تحقیق اصیل علمی به‌شمار می‌آیند که ضمن مطلع ساختن پژوهنده از پیشینه موضوع، خلاءهای مطالعاتی را برطرف و تحقیقات گذشته را تکمیل می‌کنند؛ نیز در کل، رونق پژوهشهای دانشگاهی را فراهم می‌سازند، طبعاً این مسئله در عصر انفجار اطلاعات از موضوعیت بیشتری برخوردار است.

کشور ما که منادی جنبش نرم‌افزاری و نهضت تولید علم است و در چشم‌انداز بیست ساله خود، قُطب علمی نخست منطقه را انتظار دارد، فراهم‌سازی بسترهای اولیه انجام پژوهشهای اصیل باید در اولویت امور قرار گیرد. اما با تأسف باید گفت علی‌رغم تأکید وزارت علوم، تحقیقات و فناوری بر پژوهش، معدودی از رشته‌های دانشگاهی، به واقع، دارای یک کتاب‌شناسی جامع، روزآمد و موثّقاند. شاید به همین دلیل، یکی از آشناترین مشکلات دانشجویان که عموماً در نشستهای تخصصی داخلی همواره مطرح بوده، انتخاب موضوع پژوهشی مناسب است.

با کم‌توجهی عموم دانشجویان در انتخاب عناوین جامع، مانع و گویا برای رساله خود از سویی و از سویی دیگر، بی‌توجهی استادان محترم راهنما در مرحله تصویب طرح پیشنهادی رساله‌ها سبب شده است تا تهیه «فهرست عناوین پایان‌نامه‌ها» جهت اطلاع‌رسانی مناسب این آثار، چندان مفید نباشد؛ در نتیجه تدوین «چکیده‌نامه» و ارائه آن اهمیت و کاربرد بیشتری دارد. در تهیه چکیده‌نامه‌ها، رعایت اصول، معیارها و موازینی ضروری است که نادیده انگاشتن آنها به میزان زیادی از ارزش اثر می‌کاهد.

نمایه موضوعی به‌عنوان کاربردی‌ترین و فنی‌ترین نمایه می‌تواند با انتخاب توصیفگرهای مناسب و نیز با ارجاعات بهنگامی که تعبیه می‌شود، در عمل یاری‌گر پژوهنده در فرایند جستجوی داده‌ها باشد و اصطلاحاً ریزش اطلاعات در آن به حداقل کاهش یابد. از آنجا که شمار زیادی از موضوعات مورد مطالعه در پایان‌نامه‌ها، در سرعنوانهای موضوعی فارسی یافت نمی‌شوند، منابع اصلی انتخاب توصیفگرها می‌تواند شامل: عنوان مدرک، فهرست مندرجات، چکیده پایان‌نامه و در مواردی هم براساس تجزیه و تحلیل محتوای اثر باشد.

هرچند، به‌طور عمده، در ساختار رساله‌های پیش از دهه ۱۳۷۰ شمسی، صفحه‌ای با

عنوان «چکیده» وجود نداشت و از سویی، بسیاری از چکیده‌های مندرج در رساله‌های اخیر، مبتنی بر اسلوبهای متعارف چکیده‌نویسی نبودند و حاوی بار اطلاعاتی چندانی نیستند؛ با وجود دشواری دسترسی به پایان‌نامه‌ها در مراکز آموزشی می‌توان با بهره‌گیری از حمایت نهادهای مسئول، چکیده‌هایی تنظیم نمود که محتوای رساله را با زبانی ساده به تصویر می‌کشند. در تهیه چکیده‌ها، بسته به نوع تحقیق، عمدتاً از الگوی تمام‌نما-راهنما^۱ استفاده می‌شود.

نکته دیگر اینکه در اغلب چکیده‌نامه‌های موضوعی، مؤلفان دلیل ارائه و معرفی نکردن کامل پایان‌نامه‌های برخی از دانشگاهها را ناشی از همکاری نداشتن چند دانشگاه در ارسال اطلاعات مورد نظر مطرح می‌کنند؛ حال آنکه می‌توان با تلاشی مضاعف و مراجعه مستقیم به کتابخانه‌های دانشگاهی اطلاعات لازم را گردآوری کرد تا دیگر نیازی به طرح عذر یا توضیحاتی این‌گونه نباشد. از نمونه کتاب‌شناسیهای پیشین که در ساختار آنها، بخش معرفی پایان‌نامه‌ها تقریباً مغفول مانده است، می‌توان به کتاب‌شناسی دستور زبان فارسی اشاره کرد که در سال ۱۳۸۲ آن را آقای محمد مهیار، به همت فرهنگستان زبان و ادب فارسی منتشر کرد. در آن کتاب، بخش معرفی پایان‌نامه‌های حوزه دستور، به جهت فقدان منبع موضوعی مستقلی در این باب، عمدتاً محدود به موارد چندی در زمینه گویشهای ایرانی و نه فارسی معیار بود (مهیار، ۱۳۸۲، ص ۲۰۰).

از دیگر نکات مهم که در تدوین کتاب‌شناسیهای موضوعی پایان‌نامه‌ها باید مد نظر قرار گیرد، گردآوری اطلاعات مرتبط با رشته‌های دانشگاهی متنوع است. برای نمونه، موضوع «زبان»، از جمله مسائلی است که علاوه بر زبان‌شناسان، به نوعی مرتبط با علایق مردم‌شناسان، ادبا، فلاسفه، جامعه‌شناسان، روان‌شناسان، متخصصان گفتاردرمانی و حتی شنوایی‌سنجی، مهندسان هوش مصنوعی و رایانه، کارشناسان ژنتیک و متخصصان علم ارتباطات است. بنابراین، امکان بروز مطالعات زبان‌شناختی در هر یک از شاخه‌های مذکور علاوه بر رشته زبان‌شناسی متصور است. اینجاست که اگر قرار باشد همه پژوهشهای زبان‌شناختی دانشگاهی را در قالب کتابی معرفی کرد، بی‌گمان مؤلف آن باید به تمامی رشته‌های مزبور تسلط کافی داشته باشد تا بتواند تصویر واقعی‌تری از پیشینه تحقیقات صورت گرفته را به خواننده ارائه کند؛ روشی که خوشبختانه در الگوی معرفی شده این مقاله به حد مطلوب رعایت شده است.

ارائه الگو

نگارنده مایل است برای نمونه، به وضعیت معرفی پایان‌نامه‌های رشته زبان‌شناسی همگانی اشاره کند که تا مدتی پیش، رساله‌های داخلی آن، غالباً پراکنده و گمنام بودند و تنها منبع معرفی موضوعی این پایان‌نامه‌ها، رساله کارشناسی ارشد خانم نرجس جواندل صومعه‌سرای (۱۳۷۲) در رشته زبان‌شناسی دانشگاه تهران بود. این رساله حدود ۳۰۰ پایان‌نامه رشته زبان‌شناسی را از شش دانشگاه دولتی به همراه چکیده‌ای از محتویات هر اثر دربرمی‌گیرد. طبعاً اطلاعات مندرج در این اثر در شرایط کنونی که دانش‌آموختگان زبان‌شناسی در مقاطع مختلف چند برابر شده‌اند و از سویی، در دهه اخیر، دیدگاه‌های نو در زبان‌شناسی مبنای نظری بیشتر مطالعات داخلی را تشکیل می‌دهند، کارآمد کمتری دارد.

درک این موضوع و ناامیدی از برنامه‌ریزی مسئولان ذی‌ربط جهت حل این معضل، موجب ایجاد حرکتی خودجوش مبتنی بر نیازی روشن از دل جامعه زبان‌شناسی گردید و با هدف رفع این نقص از چهره زبان‌شناسی امروز ایران، در شرایطی که از سال ۱۳۸۶، مقطع کارشناسی زبان‌شناسی هم برای نخستین بار در کشور گشایش یافته و نیز دوره‌های تحصیلات تکمیلی آن توسعه زیادی نموده بود، حرکت تکمیلی موفقی در این راستا را یکی از دانش‌آموختگان این رشته در سال ۱۳۸۶ به انجام رساند و تحرک شایانی را در پژوهش‌های این حوزه موجب شد.

چکیده *پایان‌نامه‌های حوزه زبان و زبان‌شناسی* (ناصح، ۱۳۸۶) عنوان کتابی است که در حاشیه هفتمین کنفرانس زبان‌شناسی ایران و هم‌زمان با هفته پژوهش رونمایی شد؛ به علاوه در آیین انتخاب کتاب سال دانشجویی سال گذشته (آبان ۱۳۸۷- سازمان مرکزی جهاد دانشگاهی) به عنوان کتاب منتخب سال دانشجویی کشور در حوزه زبان و ادبیات معرفی شد. این کتاب مرجع (با بیش از ۱۰۰۰ صفحه) را برای نخستین بار انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی در قطع وزیری و با چاپی مطلوب - که به ندرت از یک ناشر دانشگاهی انتظار می‌رود - به جامعه زبان‌شناسی کشور عرضه کرد.

گردآوری و تدوین این اثر به مدت هشت سال، به وسیله آقای محمدمین ناصح، دانش‌آموخته رشته زبان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی و عضو گروه زبان انگلیسی دانشگاه بیرجند صورت گرفته و نظارت علمی این طرح پژوهشی را زبان‌شناس نام آشنا، دکتر محمد دبیرمقدم، استاد و مدیر فعلی گروه زبان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی داشته است. کتاب مذکور در قالب ۴ جُستار و ۳ نمایه به معرفی ۲۵۳۰ پایان‌نامه تحصیلی (فارسی و انگلیسی) در ۳۰ رشته دانشگاهی مرتبط می‌پردازد که در فاصله زمانی ۱۳۳۳ تا اوایل سال

۱۳۸۵ در ۴۹ مرکز آموزش عالی دولتی و آزاد کشور ارائه شده‌اند. پس، این چکیده‌نامه، علاوه بر اطلاعات پایان‌نامه‌های رشته زبان‌شناسی همگانی، چکیده رساله‌های رشته آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان و نیز منتخبی از ۲۸ رشته دانشگاهی دیگر را شامل می‌شود. همچنین، گردآورنده پیش از این، «فهرست پایان‌نامه‌های دانشگاهی در زمینه دستور زبان فارسی» را در دو شماره پیاپی از نشریه نامه پارسی (تابستان و پاییز ۱۳۸۴) و نیز برای اولین بار در سال ۱۳۸۳ با همکاری گروه نشر آثار فرهنگستان زبان و ادب فارسی فهرست پایان‌نامه‌های دستور زبان فارسی را به صورت کتاب منتشر کرده است (ناصح، ۱۳۸۴).

با توجه به ارتباط تنگاتنگ حوزه‌های زبان‌شناسی نظری و کاربردی و از سویی، به جهت توسعه دوره‌های تحصیلات تکمیلی آموزش زبان انگلیسی و نیز فقدان مطلق منبعی برای معرفی رساله‌های این حوزه، خوشبختانه مؤلف به این مهم نیز نظر داشته و به موازات گردآوری و تدوین کتاب فوق‌الذکر، نسبت به آماده‌سازی و انتشار مستقل کتاب چکیده پایان‌نامه‌های رشته آموزش زبان انگلیسی نیز اقدام نموده است (ناصح، ۱۳۸۶).

این کتاب در قالب مجلدی جداگانه در ۱۰۵۰ صفحه، به معرفی ۲۰۴۶ پایان‌نامه رشته آموزش زبان انگلیسی و حوزه‌های وابسته از ۱۲ رشته دانشگاهی مرتبط می‌پردازد که در ۱۹ مرکز آموزش عالی دولتی و آزاد کشور ارائه شده است. لذا جمع اطلاعات زبان‌شناختی معرفی شده در دو مجموعه مذکور را باید ۴۵۷۶ رساله از ۵۳ مرکز آموزشی و پژوهشی عنوان نمود که در نوع خود و در حوزه‌های مختلف علوم انسانی، منحصر به فرد است.

زحمات و کوششهای مؤلف در گردآوری، آماده‌سازی و تدوین این دو کتاب - به عنوان بزرگ‌ترین مجموعه موضوعی پایان‌نامه‌های کشور (از حیث تعداد رکورد، تنوع رشته‌های دانشگاهی مرتبط و نیز از نظر گستره زمانی داده‌ها) - برای کسانی که با پژوهشهای میدانی و دشواریهای آن آشنا هستند، قابل درک است؛ زیرا اساساً امکان تحقق کارهایی با این گستره، بیشتر در قالب یک تیم و همکاری گروهی متصور است و به دوش کشیدن فردی مراحل مستقل و زمان‌بر گردآوری، چکیده‌نویسی، نمایه‌سازی و سرانجام، آماده‌سازی و تدوین کار، جای تحسین و خسته نباشیدی ویژه دارد.

اینک به برکت این تلاش ثمربخش می‌توان با خوشوقتی اعلام داشت که هر پژوهنده علاقه‌مند به حوزه مسائل متنوع «زبان و زبان‌آموزی» می‌تواند از پیشینه تمامی پژوهشهای اصیلی که طی نیم قرن اخیر در دانشگاه‌های مختلف کشور در قالب پایان‌نامه یا رساله دکتری انجام شده است، به سهولت مطلع گردد. از سویی، گروههای آموزشی مرتبط با تصویب و تأیید موضوعات پیشنهادی دانشجویان از ضریب اطمینان بیشتری برخوردارند

و این خود یعنی نوید پیشگیری از انجام پژوهشهای موازی یا مشابه، امکان تکمیل تحقیقات ناتمام و مهم‌تر از همه نزدیک‌تر شدن این حوزه علمی به استانداردهای بین‌المللی و نیز ارتقای جایگاه ملی آن در میان سایر علوم انسانی.

نتیجه‌گیری

از فواید کتاب چکیده پایان‌نامه‌های حوزه زبان و زبان‌شناسی که مصداقی از طرح پیشنهادی نگارنده است، در کنار امکان اطلاع‌یابی از پیشینه آثار این حوزه، به وضوح می‌توان شاهد ارائه آثار تألیفی موازی بود که حول یک موضوع واحد صورت گرفته است. برای مثال، در مورد گویش سبزواری، بیش از ۱۰ مطالعه مشابه انجام شده است و لی گویشهای خراسانی چندی چون مشهدی، نهبندانی، درگزی، تایبادی، سربیشه‌ای و غیره بی‌مطالعه رها شده‌اند. در مثالی دیگر از پژوهشهای موازی می‌توان به مطالعه زبانی سروده‌های شاعران معاصر اشاره کرد که به دفعات در قالب پایان‌نامه‌های مختلف انجام شده است؛ حال آنکه حتی یک اثر به بررسی زبانی آثار سیمین بهبهانی، نادر نادرپور، حمید مصدق، ژاله اصفهانی و غیره اختصاص نیافته است! بی‌گمان بخش مهمی از این اتلاف منابع و موازی‌کاریها، به دلیل در اختیار قرار ندادن چنین منبعی در گذشته بوده است. همچنین در مثالی دیگر می‌توان به نسبت اندک پایان‌نامه‌های زبان‌شناختی رشته زبان و ادب فارسی در قیاس با انبوه پایان‌نامه‌های ادبی این رشته اشاره نمود که در مقایسه با هنجارهای بین‌المللی تأمل برانگیز است! وقتی عنوان رشته‌ای دانشگاهی ناظر بر دو حوزه «زبان» و «ادبیات» است، انتظار می‌رود که در عرصه پژوهشهای اصیل این رشته نیز شاهد توازن نسبی در این دو مقوله باشیم. اما متأسفانه کل پایان‌نامه‌های زبان‌شناختی انجام شده در این رشته پُرسابقه که از دهه ۱۳۳۰ دانش‌آموخته دوره دکتری دارد، به کمتر از ۳۵۰ رساله در تمامی دانشگاههای کشور می‌رسد!

همان‌گونه که می‌بینیم، اهتمام در تدوین کتاب‌شناسی پایان‌نامه‌ها در کنار رسالت اطلاع‌رسانی، نتیجه دیگری دارد و آن برون‌داد تحلیل آماری داده‌هاست که از یک‌سو در نیازسنجیهای پژوهشی و عیان‌سازی خلاءهای مطالعاتی رشته‌های تحصیلی مفید است و از سوی دیگر، علائق پژوهشی گروههای مختلف آموزشی در دانشگاههای کشور و نیز حوزه‌های کاری و تخصصی استادان راهنما را به‌طور مستند نمایان می‌سازد (علیدوستی، ۱۳۸۶، ص ۵۰). برای مثال، از آنجا که زبان‌شناسی، شاخه‌های میان‌رشته‌ای متنوعی دارد، با تأملی در اطلاعات مندرج در کتاب مذکور درمی‌یابیم که برخی از استادان محترم راهنما

در غالب این حوزه‌ها که بعضاً بسیار دور از هم هستند، عهده‌دار راهنمایی آثار متعددی‌اند که این خود به لحاظ نظری تأمل‌برانگیز است!

از دیگر یافته‌های مهمی که در حین مطالعه این اثر، ذهن نگارنده را به خود جلب کرد، ارائه ۵۰۰ رساله در گروه زبان‌شناسی دانشگاه تهران با هفت عضو هیئت علمی در فاصله زمانی چهل ساله (۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵) بود؛ حال آنکه گروه زبان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی هم با یک عضو هیئت علمی رسمی و همکاری جمعی از استادان مدعو، همین تعداد رساله را به مدت پانزده سال ارائه کرده است!

همان‌گونه که در مقدمه ناظر علمی کتاب مذکور آمد، ارائه آثاری مانند آن، موجب ارتقای جایگاه رشته‌های دانشگاهی در کشور شده است که خلاء اطلاعاتی موجود در فضای امروز مراکز آموزشی و پژوهشی را به نحو مطلوبی پُر می‌کند و بر کیفیت آثار تألیفی آتی پرتو می‌افکند. طبعاً مصادیق برشمردن شده، قابل تعمیم به سایر رشته‌های دانشگاهی نیز هست. غرض نگارنده از طرح این موضوع و ارائه پیشنهاد، بیش از نقد جنبه‌های محتوایی پایان‌نامه‌های دانشگاهی، ارائه راهکاری جهت سامان بخشیدن به وضع آشفته اطلاع‌رسانی این منابع تحقیقاتی است. بی‌شک، اگر نهادهای مسئول یا ناظر، مانند شواری عالی انقلاب فرهنگی، اقدامی برنامه‌ریزی شده و در عین حال عاجلی در این زمینه نکنند، این مسئله آرمانهای ارزنده‌ای چون اجرا و پیشبرد نقشه جامع علمی کشور، رونق نهضت تولید علم، ایجاد جنبش نرم‌افزاری و فعال‌سازی کرسیهای نظریه‌پردازی، تحقق اهداف علمی سند چشم‌انداز بیست ساله و غیره را قویاً تهدید خواهد کرد و ظرفیتهای مادی و معنوی کشور را هدر خواهد داد.

با کمی تأمل در وضعیت موجود در ارائه و معرفی رساله‌های دانشگاهی می‌توان به روشنی دریافت که مقوله «پایان‌نامه» تاکنون آن‌گونه که باید و شاید مورد توجه دست‌اندرکاران آموزش و پژوهش کشور قرار نگرفته است و با عنایت به سرعت تأسیس دوره‌های تحصیلات تکمیلی، آینده روشن‌تری نیز برای آن قابل تصور نیست. به نظر نگارنده، بازنگری در شیوه کار نهادهایی چون مراکز اطلاعات و مدارک علمی (وابسته به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری) و آسیب‌شناسی رکود سابق آنها در روند خدمات و نیز تسریع در ایجاد مرکز مشابهی در ساختار دانشگاه آزاد اسلامی، نقطه آغاز راهی خواهد بود که اگر به اولویت و ضرورت پیمودن سریع آن، فارغ از روند بروکراسی اداری، واقف شویم، برکات زیادی را برای نهضت علمی کشور به ارمغان خواهیم آورد و مسیر پژوهشهای اصیل دانشگاهی را در عمل هموارتر خواهیم ساخت. بدیهی است که در

تکمیل طرح پیشنهادی این نگارنده، تدوین کتاب‌شناسی موضوعی مقالات و کتابهای دانشگاهی نیز در یک روند اجرایی مستقل، قابل برنامه‌ریزی و انجام است. اینک تداوم این راه برکت خیز ولی دشوار و تسری آن در تمامی شاخه‌های علوم انسانی دانشگاهها، فراروی سازمان مطالعه و تدوین (سمت)، انجمنهای علمی، فرهنگستانها و دیگر نهادهای مسئول و مرتبط است تا از این رهگذر، انبوه فعالیت‌های علمی صورت گرفته در قالب پایان‌نامه‌های تحصیلی به دانش‌پژوهان و محققان به شکل موضوعی و جامع معرفی شده، زمینه استفاده صحیح از آنها و پیشگیری از سرقت‌های علمی بیش از پیش فراهم شود. دو کتاب چکیده پایان‌نامه‌های حوزه زبان و زبان‌شناسی و چکیده پایان‌نامه‌های آموزش زبان انگلیسی و حوزه‌های وابسته که الگوی عملی مطلوب معرفی شدند، به سهم خود توانست در قالب یک برنامه خودجوش و روشمند، به یکی از مسائل ملموس جامعه زبان‌شناسی ایران پاسخی درخور و بهنگام دهد و جایگاه این رشته دانشگاهی را در میان سایر رشته‌ها ارتقا بخشد. باشد که با برنامه‌ریزی جدی دست‌اندرکاران امر، اقدامات مشابه دیگری به اهتمام و نظارت قطب‌های علمی کشور و با بهره‌گیری از روحیه جهادی و شاداب دانشجویان، جامه عمل به خود گیرد و به‌زودی، تسری این گونه اقدامات ارزنده در دیگر شاخه‌های علوم انسانی را به‌ویژه حوزه وسیع زبان و ادبیات فارسی - که بیش از سایرین به هویت ملی مان وابسته است - شاهد باشیم؛ ان شاء... .

منابع

- بابایی، محمود (۱۳۷۴)، بررسی ساختار و وضعیت ذخیره و بازیابی اطلاعات در پایگاههای اطلاعاتی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، تهران: دانشگاه تهران.
- جواندل صومعه‌سرای، نرجس (۱۳۷۲)، چکیده پایان‌نامه‌های زبان‌شناسی، تهران: کتابخانه ملی ایران.
- سمیعی گیلانی، احمد (پاییز ۱۳۸۵)، «سخنی با پژوهشگران جوان»، نامه فرهنگستان، دوره هشتم، شماره سوم، پیاپی ۳۱، ص ۲-۷.
- سیزدهمین دوره پایان‌نامه سال دانشجویی (کتاب سیزدهم) (۱۳۸۸)، تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- شجاعی، محسن (پاییز و زمستان ۱۳۷۳)، «نقد چکیده پایان‌نامه‌های زبان‌شناسی»، فصلنامه کتاب، ص ۱۲۱-۱۲۵.
- عسکری، سهیلا (۱۳۷۶)، بررسی تأثیر بانکهای اطلاعاتی در ارتقای کیفی پایان‌نامه‌های تحصیلی،

- پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت دولتی، تهران: دانشگاه تهران.
علیدوستی، سیروس و همکاران (پاییز ۱۳۸۶)، «تحلیل اطلاعات پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها»، فصلنامه کتاب، دوره هجدهم، شماره سوم، ص ۴۹-۷۰.
مهیاری، محمد (۱۳۸۲)، کتاب‌شناسی دستور زبان و ادب فارسی، تهران: نشر آثار فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
ناصح، محمدامین (۱۳۸۶)، چکیده پایان‌نامه‌های حوزه زبان و زبان‌شناسی، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
_____ (۱۳۸۴)، «فهرست پایان‌نامه‌های دانشگاهی در زمینه دستور زبان فارسی»، نشریه نامه پارسی، تهران: نشر آثار فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
_____ (۱۳۸۶)، چکیده پایان‌نامه‌های آموزش زبان انگلیسی و حوزه‌های وابسته به دانشگاه‌های دولتی و آزاد کشور، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.